

<https://rppl.ui.ac.ir/?lang=fa>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No. 69, 2026

Received: 19/07/2025

Accepted: 03/09/2025

Critical Analysis of Deficiencies in the Edition of Hilali Joghata'i's Divan and Discovery of Newly Found Poems

Amin Yaghoubi (Ma'rif)

Ph.D. Graduate in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran
amin.yaghoubi1984@gmail.com

Mehdi Dehghan

M.A. in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tabriz, Tabriz, Iran
dehghan2024@gmail.com

Abstract

Hilali Joghata'i is a prominent poet of the 9th and 10th centuries AH, contemporary with the Timurian and Safavid eras. His extant *divan* consists mainly of ghazals, but also includes odes, rubaiyats, and pieces. In addition to *the divan*, he authored three mathnavis: *Shah va Dervish*, *Sefat al-Asheqin*, and *Layla va Majnun*. The first two mathnavis were published as an appendix to his *divan*, edited by Saeed Nafisi. Although Nafisi's edition of Hilali's *divan* holds significant literary and scholarly value, it suffers from numerous shortcomings that necessitate a new critical edition. These include the use of late and unreliable manuscripts, an unclear and unscientific editing methodology, failure to record variant readings, neglect of earlier available manuscripts, oversight of newly-found poems in older sources, and non-adherence to bibliographic principles in verse selection. Using a descriptive-analytical method, this study provides concrete examples of the deficiencies in the existing edition and highlights poems omitted from the published *divan*, emphasizing the need for a new, scientific critical edition of Hilali's *divan*.

Keywords: Editorial Deficiencies, Hilali Joghata'i's *Divan*, Manuscriptology, Newly Discovered Poems.

Introduction

Textual criticism of classical works is one of the most fundamental and essential activities in the field of Persian literary research. Its importance is such that it can be considered the cornerstone of any literary analysis and investigation. Unfortunately, a significant portion of our literary heritage remains either forgotten as manuscripts in libraries, never having been edited or published, or was edited in the past using methodologies that are now considered obsolete and ineffective in terms of scholarly accuracy. In the present era, with remarkable advancements in digital technology and unprecedented ease of access to manuscripts through databases and digital libraries, an exceptional opportunity has emerged for researchers. By employing modern textual criticism methods and relying on internationally accepted scientific principles, they can now revisit and re-edit many classical texts. This necessity is particularly critical for works whose existing editions are not free of flaws.

The Divan of Hilali Joghata'i, a prominent poet of the 9th and 10th centuries AH and a key figure in the Iraqi style of poetry, is one such case. Despite this poet's special place in the history of Persian literature, a

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rppl.2025.146018.2476

comprehensive and scientifically sound edition of his *Divan* has not yet been produced. The existing edition, prepared by Saeed Nafisi in previous decades, despite its initial value, suffers from fundamental shortcomings in aspects such as editing methodology, the number and reliability of variant manuscripts, the method of recording variants, and the principles of textual criticism, which undermine its scholarly credibility. Recognizing this necessity, the present study aims to systematically critique the existing edition based on scientific principles of textual criticism. By presenting concrete examples of its deficiencies, it seeks to demonstrate the need for a new critical edition of this valuable *Divan*.

Materials and Methods

The present study adopts a descriptive-analytical method and has been conducted through library research and systematic note-taking. Data for this research have been gathered from two main sources: 1) Manuscripts of Hilali Joghata'i's *Divan*, which form the foundation of this study, and 2) Historical books and reliable biographical accounts (*tazkiras*) referenced to examine aspects of Hilali's life and poetic era. The methodology is based on a comparative analysis of manuscripts and a critique of the existing edition according to contemporary scientific standards. Relying on direct examination of manuscripts and utilization of primary historical sources, this research aims to introduce newly discovered poems by the poet and, through a precise scientific approach, pave the way for a new critical edition of Hilali Joghata'i's *Divan*.

Research Findings

The investigations conducted in this study clearly demonstrate that a new critical edition of Hilali Joghata'i's *Divan* is an unavoidable necessity. The existing edition, produced in its time, significantly deviates from contemporary textual criticism standards. The most important justifications for this necessity can be summarized in several key points: First, the previous edition lacks a systematic scientific methodology, and the basic principles of textual criticism were not observed. Second, the bibliographical limitations of the time of the initial editing meant that many reliable and early manuscripts were inaccessible to the editor—a problem that has now been resolved due to the ease of access to manuscript resources.

Other serious shortcomings of this edition include:

- 1) The presence of a significant number of newly discovered poems in manuscripts that are absent from the published edition.
- 2) Failure to record variant readings, which is a fundamental principle of textual criticism.
- 3) Incorrect and unjustified readings in certain verses.
- 4) Non-observance of bibliographic priorities in selecting readings.

These fundamental flaws make a new critical edition, based on scientific principles and utilizing all available sources, an undeniable necessity. Such an edition would provide a more authentic text of *the Divan* of this prominent poet of the Iraqi style.

Discussion of Results and Conclusions

The investigations indicate that the current edition of Hilali Joghata'i's *Divan* requires substantial revision due to non-compliance with scientific principles of textual criticism and the bibliographical limitations at the time of its compilation. The most significant shortcomings include the lack of a systematic methodology, the editor's limited access to early manuscripts, the omission of newly discovered poems, failure to record textual variants, incorrect verse transcriptions, and non-adherence to the priority of reliable manuscripts. These deficiencies confirm the necessity of a new critical edition based on broader sources and precise methodology to present a more authentic text of this prominent poet of the Iraqi style.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هجدهم، شماره یکم (پیاپی ۶۹)، ۱۴۰۵، ص ۱۰۲-۸۹

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۴/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۱۲

مقاله پژوهشی

واکاوی کاستی‌های تصحیح دیوان هلالی جغتایی و کشف سروده‌های نویافته

امین یعقوبی (ماریف) * ، دکترای تخصصی زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

amin.yaghubi1984@gmail.com

مهدی دهقان، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

dehgan2024@gmail.com

چکیده

هلالی جغتایی از شاعران برجسته سده نهم و دهم هجری و هم‌عصر با دوره تیموریان و صفویه به‌شمار می‌رود. دیوان شعری باقی‌مانده از این شاعر، عمدتاً مشتمل بر غزلیات است؛ اما در کنار آن، نمونه‌هایی از قصاید، رباعیات و مقطعات نیز در مجموعه اشعار وی مشاهده می‌شود. افزون بر دیوان، سه مثنوی به نام‌های شاه و درویش، صفات‌العاشقین و لیلی و مجنون از دیگر آثار برجای‌مانده این شاعر محسوب می‌شوند. دو مثنوی نخستین شاه و درویش و صفات‌العاشقین در پیوست دیوان اشعار او با تصحیح سعید نفیسی به چاپ رسیده‌اند. هرچند تصحیح نفیسی از دیوان هلالی از ارزش ادبی و پژوهشی بالایی برخوردار است، این نسخه با کاستی‌های متعددی روبه‌روست که ضرورت انجام تصحیحی جدید را ایجاب می‌کند. مهم‌ترین این کاستی‌ها استفاده از نسخه‌های متأخر و کم‌اعتبار، روش نامشخص و غیرعلمی تصحیح، ثبت‌نشدن اختلاف نسخه‌ها، بی‌توجهی به نسخه‌های متقدم در دسترس، غفلت از اشعار نویافته در منابع کهن‌تر و رعایت‌نشدن اولویت‌های نسخه‌شناسی در گزینش ابیات است. این پژوهش با رویکردی توصیفی تحلیلی با ارائه نمونه‌های عینی از نارسایی‌های تصحیح موجود و اشاره به اشعار نویافته‌ای که در دیوان چاپی هلالی ذکر نشده‌اند، بر ضرورت انجام تصحیحی جدید و علمی از این دیوان تأکید می‌ورزد.

واژه‌های کلیدی

کاستی‌های تصحیح، دیوان هلالی جغتایی، نسخه‌شناسی، سروده‌های نویافته

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpl.2025.146018.2476

۱. مقدمه

تصحیح متون کهن از بنیادی‌ترین و ضروری‌ترین فعالیت‌ها در حوزه پژوهش‌های ادبیات فارسی محسوب می‌شود. اهمیت این امر تا بدانجاست که می‌توان آن را سنگ بنای هرگونه تحقیق و تحلیل ادبی دانست. متأسفانه بخش عظیمی از گنجینه ادبی ما یا به صورت نسخ خطی فراموش شده در کتابخانه‌ها باقی مانده و هرگز مجال تصحیح و انتشار نیافته‌اند یا آنکه در گذشته تصحیح‌هایی از آنها صورت گرفته است که امروزه از نظر روش‌شناسی علمی و دقت پژوهشی کاملاً منسوخ و ناکارآمد به‌شمار می‌آیند. در عصر حاضر، با پیشرفت چشمگیر فناوری‌های دیجیتال و سهولت بی‌سابقه دسترسی به نسخ خطی از طریق پایگاه‌های داده و کتابخانه‌های دیجیتال، فرصتی استثنایی برای پژوهشگران فراهم آمده است تا با بهره‌گیری از روش‌های نوین تصحیح متون و با تکیه بر اصول علمی، به بازنگری و تصحیح مجدد بسیاری از متون کهن بپردازند. این ضرورت به‌ویژه درباره آثار آناری که تصحیح‌های موجود آنها خالی از اشکال نیست، اهمیتی دوچندان می‌یابد. دیوان هلالی جغتایی، شاعر برجسته سده‌های نهم و دهم هجری و از چهره‌های مطرح حوزه شعر سبک عراقی، از جمله این موارد است. با وجود جایگاه ویژه این شاعر در تاریخ ادبیات فارسی، متأسفانه تاکنون تصحیح جامع و علمی‌پسندی از دیوان او ارائه نشده است. تصحیح موجود که به‌همت سعید نفیسی در دهه‌های پیشین انجام شده، با وجود ارزش‌های اولیه‌اش، از جنبه‌های متعددی مانند روش تصحیح، تعداد و اعتبار نسخه‌بدل‌ها، شیوه ثبت اختلاف‌ها و اصول نقد متن، دارای کاستی‌های بنیادین است که اعتبار علمی آن را زیر سؤال می‌برد. این پژوهش با درک این ضرورت، درصدد است تا با روشی نظام‌مند و بر پایه اصول علمی تصحیح متون، ابتدا به نقد و بررسی تصحیح موجود بپردازد، سپس با ارائه نمونه‌های عینی از نارسایی‌های آن، لزوم تصحیح مجدد این دیوان ارزشمند را به‌اثبات برساند.

۲. پیشینه پژوهش

در حوزه پژوهش‌های مربوط به دیوان هلالی جغتایی، تصحیح سعید نفیسی جایگاهی ویژه اما بحث‌برانگیز دارد. این اثر که تاکنون معتبرترین تصحیح منتشرشده از دیوان هلالی محسوب می‌شود، مبتنی بر چهار نسخه چاپی و سه نسخه خطی است. یکی از نسخه‌های خطی استفاده‌شده نفیسی، سده سیزدهمی و دو نسخه دیگر بدون تاریخ کتابت بوده‌اند. این مسئله از جمله محدودیت‌های بنیادین این تصحیح به‌شمار می‌آید، زیرا فاصله زمانی زیاد میان تاریخ سرایش اشعار و تاریخ کتابت این نسخه‌ها، احتمال بروز تحریفات و تصحیفات را به میزان قابل توجهی افزایش می‌دهد.

در کنار این اثر، باید از پژوهش ارزشمند سیدعلی میرافضلی یاد کرد که با انتشار مقاله «رباعیات نویافته هلالی» (میرافضلی، ۱۴۰۲، ص. ۸۷-۱۰۶) گامی مهم در اعتبار مطالعات هلالی‌شناسی برداشته است. میرافضلی در این پژوهش با مراجعه به نسخه‌های کهن‌تر و معتبرتری که نفیسی به آنها دسترسی نداشته، ضمن اشاره به شش مصراع نخست از غزل‌های قافیۀ «الف»، موفق به شناسایی شماری از رباعیات هلالی شده است که در تصحیح موجود نیامده‌اند.

همچنین، در پژوهشی سودمند با عنوان «یک نظر جانب هلالی کن» (یوسفی و رفیعی، ۱۴۰۳)، دوازده قصیده نویافته از هلالی جغتایی بررسی شده‌اند که در دیوان چاپی این شاعر و منابع پیشین به آنها اشاره‌ای نشده بود. پژوهشگران در این مطالعه، با استناد به سه جنگ شعری، این قصاید را شناسایی و تحلیل کرده‌اند. در کنار رباعیات و قصاید نویافته هلالی، غزل‌های فراوانی از او نیز به جای مانده که در دیوان چاپی نیامده‌اند. اگرچه پژوهش‌های پیشین بیشتر به بررسی رباعیات و قصاید او پرداخته‌اند، این جستار کوشیده است غزل‌ها و قطعات نویافته را واکاوی کند و همچنین، کاستی‌های تصحیح‌های پیشین را برجسته کند.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی تحلیلی و از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و فیش‌برداری نظام‌مند انجام شده است. در این تحقیق، داده‌ها از دو منبع اصلی گردآوری شده‌اند: نخست، نسخه‌های خطی دیوان هلالی جغتایی که اساس کار پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهند و دوم، کتب تاریخی و تذکره‌های معتبر که برای بررسی جنبه‌های تاریخی زندگی و دوران شاعری هلالی به آن استناد شده است. روش کار مبتنی بر بررسی تطبیقی نسخه‌های خطی و نقد تصحیح موجود با معیارهای علمی روز است. این پژوهش با تکیه بر مطالعه مستقیم نسخ خطی و بهره‌گیری از منابع دست‌اول تاریخی، ضمن معرفی اشعار نویافته شاعر، می‌کوشد تا با رویکردی علمی و دقیق، زمینه را برای تصحیح نوین از دیوان هلالی جغتایی فراهم آورد.

۴. بحث و بررسی

این بخش از پژوهش با اتخاذ رویکردی نظام‌مند و چندبعدی به بررسی دیوان هلالی جغتایی می‌پردازد. در مرحله نخست، با استناد به منابع تاریخی معتبر و تذکره‌های ادبی، زندگی‌نامه مختصری از این شاعر ارائه می‌شود. سپس با معرفی دقیق نسخه‌های خطی موجود از دیوان هلالی و تحلیل محتوای آنها، ضمن شناسایی و استخراج اشعار نویافته، کاستی‌ها و نواقص تصحیح پیشین نقد و بررسی می‌شود.

۴-۱. نگاهی اجمالی به زندگی هلالی جغتایی

«بدرالدین هلالی استرآبادی جغتایی شاعر مشهور و توانای پایان عهد تیموری است. نسب وی به ترکان جغتایی می‌کشید و ولادت و نشو و نمایش در استرآباد بود» (صفا، ۱۳۶۹، ج. ۴/۴۳۲). وی از معاصران «سلطان حسین بایقرا» و «شاه اسماعیل صفوی» و از ملازمان امیر علیشیر نوایی بوده است.

نام او را در بیشتر تذکره‌ها بدرالدین و در کتاب تاریخی حبیب‌السیر، «نورالدین» آورده‌اند (نک: خواندمیر، ۱۳۸۰، ص. ۳۶۱-۳۶۲). هلالی در استرآباد (گرگان) به دنیا آمده و به هلالی استرآبادی نیز معروف است. تخلص او به هلالی به خاطر تناسیب با نام او بوده است (نک: صفا، ۱۳۶۹، ج. ۴/۴۳۲). سال تولد او در مراجع قید نشده و آنچه مسلم است اینکه در اواخر قرن نهم متولد شده است. هلالی در دوره جوانی به سبب آوازه ادب دوستی و شاعرانوازی امیر علیشیر نوایی به شهر هرات رفت و در آنجا اقامت گزید. قدیم‌ترین منبعی که از احوال او خبر می‌دهد، مجالس‌النهائیس امیر علیشیر نوایی است: «از مردم ترک است و حافظه‌اش خوب است طبعش نیز برابر

حافظه اوست» (نویسی، ۱۳۶۳، ص ۶۸). مؤلف تذکره مجمع‌الفضلا به طبع بلند او اشاره دارد و می‌نویسد: «طوطی گلستان شیرین‌مقالی مولانا هلالی از فاضلان و مقبولان روزگار بوده و سرآمد همگان عصر خود. اصل وی از خراسان است؛ اما در استرآباد نشو و نما یافته. در حدت طبع و سرعت فهم وی هیچ سخن نیست. در جمیع اصناف سخنوری دست زده، بیشتر را استادانه ادا کرده. آبا و اجداد وی در میان مردم الوس جغتای از مردمان اعیان بوده‌اند...» (بخارایی، بی‌تا، برگ ۷۱ - ۷۳). سام میرزا که از مصاحبان و معاصر او بود، در ارتباط با مرگش می‌نویسد: «در اواخر او را عجب حالتی دست داد که در تسنن مشهور بود و عبیدخان اوزبیک او را کشت که تو شیعه‌ای و کان ذلک فی ۹۳۶» (سام میرزا، ۱۳۱۴، ص. ۹۰ - ۹۴).

از هلالی دیوان اشعار (شامل غزلیات، قطعات، قصاید و رباعیات)، مثنوی شاه و درویش (شاه و گدا)، مثنوی صفات‌العاشقین و مثنوی لیلی و مجنون به‌جای مانده است.

۲-۴. نقد تصحیح موجود و ضرورت بازتصحیح دیوان هلالی جغتایی

این پژوهش با استدلال‌های مستند و متقن نشان می‌دهد تصحیح مجدد دیوان هلالی جغتایی ضرورتی انکارناپذیر است. دلایل متعددی این ضرورت را تأیید می‌کنند: عدم ضبط اختلاف نسخه‌ها در تصحیح پیشین، وجود نسخه‌های نویافته‌ای که نسبت به نسخ مبنای تصحیح قبلی از قدمت بیشتری برخوردارند، شناسایی اشعاری که در چاپ موجود نیامده‌اند، ولی باید به دیوان افزوده شوند و نیز رعایت نشدن معیارهای ترجیح نسخ در تصحیح ابیات. علاوه بر این، در برخی موارد ابیاتی به غزل‌های چاپ‌شده اضافه شده که در دیگر نسخه‌ها موجود است. این پژوهش با بررسی دقیق این کاستی‌ها و ارائه شواهد عینی، لزوم تصحیحی نوین از دیوان هلالی جغتایی را به‌اثبات می‌رساند.

۴-۲-۱. بررسی نسخه‌های خطی کهن از دیوان هلالی جغتایی

سعید نفیسی در مقدمه دیوان هلالی به معرفی نسخی که از آنها استفاده کرده است، می‌پردازد: «۱. نسخه‌ای تنها شامل غزلیات و چند رباعی بخط نسخ تعلیق روشن که کاتب در پایان آن رقم کرده است: «تمت الکتاب (!) بعون الله الملك الوهاب فی یوم الاثنین دویم من شهر رجب المرجب حب سنه ۱۲۵۶؛ ۲. چاپ طهران ۱۳۱۵ شامل غزلیات و چند رباعی؛ ۳. چاپ کانپور ۱۸۹۷ (بار هفتم) شامل غزلیات و رباعیات و چند قطعه و یک قصیده؛ ۴. چاپ دیگر کانپور ۱۹۱۲ (بار یازدهم) که مطابق با همان چاپ سابق الذکرست؛ ۵. نسخه‌ای خطی که تاریخ کتابت ندارد و از خط و کاغذ پیداست که در قرن دهم فراهم شده است و چند سالی پیش به امانت نزد من بود و آن را با چاپ طهران مقابله کردم و اضافات را در همان زمان در ۱۲۹۴ در حاشیه نسخه چاپی افزوده‌ام؛ ۶. نسخه‌ای کامل شامل غزلیات و مقطعات و قصاید و رباعیات که با دیوان خیالی سمرقندی و آذری توامست. [...]؛ ۷. مجموعه‌ای چاپ تبریز ۱۳۲۱ بخط نسخ تعلیق بسیار خوب» (نفیسی، ۱۳۷۵، مقدمه: بیست و سه).

براساس توضیحات نفیسی درباره نسخه‌های مورد استفاده‌اش، به‌وضوح می‌توان دریافت این نسخه‌ها همگی متأخرند. با وجود این، امروزه نسخه‌های خطی متعددی از دیوان هلالی جغتایی در دسترس است که می‌توانند مبنای تصحیحی دقیق‌تر و جامع‌تر قرار گیرند. در این بخش، سه نسخه کهن معرفی می‌شود که نقش بسزایی در

کشف اشعار و ابیات نویافته هلالی داشته‌اند و می‌توانند اساس کار تصحیح جدید قرار بگیرند. این نسخه‌ها نه تنها از نسخ مورد استفاده نفیسی قدیمی‌تر هستند، شامل اشعار و ابیاتی هستند که در تصحیح پیشین نیامده‌اند. بررسی دقیق این نسخه‌های خطی می‌تواند بسیاری از کاستی‌های تصحیح موجود را برطرف سازد و متن اصیل‌تری از دیوان هلالی را در اختیار پژوهشگران قرار دهد.

الف) دستنویس کتابخانه مجلس به شماره ۸۱۷۹

این دستنویس در کتابخانه مجلس محفوظ است و شامل اشعاری از هشت شاعر (جامی، آصفی قهستانی، شاهی سبزواری، کاتبی ترشیزی، حیدر هروی، هلالی جغتایی، بابافغانی شیرازی و لسانی شیرازی) است. این دستنویس با غزلی به مطلع «ای نور خدا در نظر از روی تو ما را/ بگذار که در روی تو بینیم خدا را» شروع می‌شود و با یک لغز به مطلع «کدام جوهر رخشنده است نورانی/ که هم سفید چو شیر است و هم سیاه چو قیر» به پایان می‌رسد. اشعار این نسخه شامل ۳۴۸ غزل، ۱۱ قطعه و ۷۸ رباعی است که به‌تمامی در حاشیه دیوان جامی آمده‌اند. اشعار هلالی از حاشیه برگ ۱۲۹ آغاز و تا حاشیه برگ ۲۱۸ ادامه می‌یابند. ترتیب الفبایی در نسخه تقریباً رعایت شده است و اشعار تازه‌یافته درخور توجهی در آن وجود دارد. این نسخه که مهم‌ترین منبع سیدعلی میرافضلی در کشف رباعیات نویافته هلالی جغتایی بوده است (نک: میرافضلی، ۱۴۰۲، ص. ۸۷-۱۰۶)، مهم‌ترین منبع ما نیز در کشف غزل‌ها و قطعات نویافته هلالی به‌شمار می‌رود.

ب) دستنویس کتابخانه مجلس به شماره ۲۶۵۸

در کتابخانه مجلس یک دستنویس به شماره ۲۶۵۸ محفوظ است که یکی از قدیمی‌ترین دواوین اشعار هلالی جغتایی را داراست. نسخه مدنظر به تاریخ ۹۵۹ ق. در ۹۱ برگ ۱۵ سطری کتابت شده و حاوی اشعار ۴ شاعر (هلالی جغتایی، اهلی ترشیزی، همایون اسفراینی و امیدی تهرانی) است. اشعار مندرج در این نسخه به‌تمامی در جدول آمده‌اند. نسخه مدنظر در یک موضع افتادگی دارد که همین باعث شده است تا حجم درخور توجهی از اشعار هلالی و اهلی از دست برود. این نسخه غزل‌های هلالی را از آغاز تا حرف «د» مشتمل است و در مجموع ۸۹ غزل را در بر می‌گیرد. این نسخه از دیوان هلالی در مقام مقایسه با نسخه‌های دیگر از نظر تعداد و حجم اشعار چیزی تقریباً در حدود ربع اشعار او را شامل می‌شود (اگر باقی دیوان به تاراج روزگار نمی‌رفت، بیش از نصف اشعار هلالی را شامل می‌بود)؛ بنابراین، این نسخه منتخبی از دیوان هلالی است. حدود ۹۰ درصد از غزلیات مندرج در این نسخه با نسخه کتابخانه مجلس سنا مشترک است. همچنین، ترتیب و توالی غزل‌ها در دو نسخه شبیه به هم است و به‌نظر می‌رسد هر دو نسخه از روی نسخه واحدی استنساخ شده‌اند. بخش دیوان هلالی در این نسخه با مطلع غزل «ز آب چشم من گل شد به راه عشق منزل‌ها/ ندانم تا چه گل‌ها بشکفتد آخر از این گل‌ها» آغاز و با غزلی به مقطع «دور از رخت کشید هلالی هزار آه/ آه این چه هاست کز غم روی تو می‌کشد» پایان می‌یابد.

ج) دستنویس شماره ۱۳۵۴ کتابخانه دانشگاه استانبول

در کتابخانه دانشگاه استانبول دستنویسی به شماره ۱۳۵۴ از دیوان هلالی جغتایی نگهداری می‌شود. این دستنویس در پنجاه برگ به تاریخ ۹۷۰ نگاشته شده و شامل بر ۵۵ غزل، دو رباعی و یک قطعه است. خط نسخه

نسنتعلیق است و اشعار درون جدول آمده‌اند. ترتیب الفبایی اشعار در این نسخه رعایت شده و شروع آن با غزلی به مطلع «ز آب چشم من گل شد به راه عشق منزل‌ها/ ندانم تا چه گل‌ها بشکفتد آخر از این گل‌ها» و پایان آن با قطعه‌ای به مطلع «محمد عربی آبروی هر دو سرا/ کسی که خاک درش نیست خاک بر سر او» است. این نسخه اگرچه از نظر تاریخ نزدیک به حیات شاعر است، نسخه‌ای است ناقص؛ با این حال، همین نسخه نیز در تعداد ابیات اضافه و تازه یافته و ارائه یک غزل نو، کمک‌دهنده است.

۴-۲-۲. سروده‌های نویافته هلالی جغتایی

دیوان چاپی هلالی جغتایی حاوی تعداد ۴۲۳ غزل، ۴ قصیده، ۱۰ قطعه، ۳۵ رباعی، یک مخمس و دو مثنوی است. مثنوی لیلی و مجنون نیز جداگانه به تازگی به چاپ رسیده است. تمامی اشعار دیوان چاپی در بیشتر نسخ خطی آمده و جزئی از دیوان هلالی هستند؛ اما ما با مراجعه به سه نسخه خطی، ۳۹ غزل و ۲ قطعه تازه‌یافته از هلالی جغتایی به دست آمد. مطلع این اشعار با ذکر آدرس آنها در ذیل متن می‌آید.

۱. نسخه شماره ۸۱۷۹ کتابخانه مجلس شامل ۸ دیوان و نسخه‌ای بسیار ارزشمند و مغتنم است. در ارتباط با این مجموعه پیشتر سیدعلی میرافضلی در مقاله‌ای با عنوان «رباعیات نویافته هلالی» (نک: میرافضلی، ۱۴۰۲، ص. ۹۴). علاوه بر بررسی رباعیات هلالی، شش مصراع نخست از غزل‌های نویافته قافیۀ «الف» او را برشمرده است؛ البته از این شش غزل، پنج غزل نویافته‌اند و در یکی از غزل‌ها^۱ با توجه به ضبط ابیات و آمیختگی دو غزل در چاپ نفیسی، تقریباً دو بیت تازه وجود دارد. در این نسخه علاوه بر غزل‌های مورد اشاره میرافضلی (میرافضلی، ۱۴۰۲، ص. ۹۴)، ۳۸ غزل اضافه بر دیوان چاپی به دست آمد. مطلع غزل‌ها (از قافیۀ حرف «ت» به بعد) به شرح ذیل است:

چون مرا از ضعف سویت آمدن مقدر نیست / گر تو برخیزی و نزدیک من آیی، دور نیست
(نسخه ۸۱۷۹، بی‌تا، برگ ۱۴۳).

یار را در صحبت اغیار دیدن مشکلت / گل خوشست اما جفای خار دیدن مشکلت
(نسخه ۸۱۷۹، بی‌تا، برگ ۱۴۴).

آن تب غم که من سوخته را دوش گرفت / آمد و باز مرا گرم در آغوش گرفت
(نسخه ۸۱۷۹، بی‌تا، برگ ۱۴۷).

بیدلی را با رقیبان کار دشواری فتاد / دردمندی را به بی‌دردان عجب کاری فتاد
(نسخه ۸۱۷۹، بی‌تا، برگ ۱۵۰).

کجا قند آن لب شیرین شکر خند را ماند / ولی در خنده شیرین لب او قند را ماند
(نسخه ۸۱۷۹، بی‌تا، برگ ۱۵۰).

وه چه واقع شد که با ما خاطرت خرم نماند / سوی ما گاهی نگاهی داشتی آن هم نماند
(نسخه ۸۱۷۹، بی‌تا، برگ ۱۵۰).

ترک من چون بهر خونریز از کمین پیدا شود / بهر او صد کشته از زیر زمین پیدا شود
(نسخه ۸۱۷۹، بی‌تا، برگ ۱۵۲).

۱. غزل با مصراع نخست: «تا کی از چشم افکند آن شوخ بی‌پروا مرا» (نسخه ۸۱۷۹، بی‌تا، برگ ۱۳۰). دو بیت از این غزل پنج بیتی به علاوه ضبط‌های نزدیک دو مصراع دیگر، در غزلی از دیوان چاپی ذکر شده است (نک: هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۷).

- چمن خوشست در آن موسمی که لاله برآید
 که چون شراب خوری از زمین پیاله برآید
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۵۵).
- نی همین تنها جفای یار می باید کشید
 صد جفای دیگر از اغیار می باید کشید
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۵۶).
- دوش مطرب در چمن وصف رخت بنیاد کرد
 گل گریبان چاک زد مرغ سحر فریاد کرد
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۵۹).
- یار با ما وقت رفتن خیربادی هم نکرد
 رفت و از یاران دورافتاده یادی هم نکرد
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۶۰).
- روز عمرم ز غم هجر به ماتم گذرد
 حیف از آن عمر شریفی که درین غم گذرد
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۶۱).
- یا رب مه من شیوه الطاف کجا شد
 این ظلم چرا می رود انصاف کجا شد
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۶۲).
- غباری بر سرم از جانب آن دلستان آمد
 غلط گفتم که ابر رحمتی از آسمان آمد
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۶۵).
- ای کشیده بهر خون عاشقان شمشیر تیز
 من هم از جان عاشقم برخیز و خون من بریز
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۶۹).
- قباست جامه جانم ز رشک پیرهنش
 که بی حجاب شب و روز می رسد به تش
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۷۱).
- دیده ام سروری و منظور نظر ساخته ام
 باز بر جای بلندی نظر انداخته ام
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۷۵).
- یکدو روزی از رقبت چشم یاری داشتم
 چون سگ کوی تو او را آدمی پنداشتم
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۷۶).
- شراب خوردم و کمتر شد اندکی دردم
 اگر شراب نمی بود من چه می کردم
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۷۷).
- رسوای شهر گشتم حال خود از که پوشم
 چیزی که نیست ممکن در باب آن چه کوشم
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۷۷).
- خوش آن مجلس که چون رخسارت از می لاله گون بینم
 ترا پیش نظر بنشانم و پیش تو بنشینم
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۷۷).
- چو ماه من به سفر رفت من چرا نروم
 که از جرس همه بانگ رحیل می شنوم
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۷۸).
- خواهم چو گرد خیزم، و ندر قفایت افتم
 گر دامنت بگیرم، باری به پایت افتم
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۷۹).
- فردای قیامت که سر از خاک برآرم
 بر ییاد تو آه از دل غمناک برآرم
 (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۸۱).

هر شبی تا روز یاد زلف مشکینش کنم	گریه تلخ از فراق لعل شیرینش کنم (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۸۴).
ماه من بنده روی تو شوم، چون نشوم	بلکه خاک سر کوی تو شوم، چون نشوم (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۸۷).
چند دنبال بتان گُردم و فرسوده شوم	بعد از این ترک همه گیرم و آسوده شوم (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۸۷).
ساقیا جامی بده تا مست و لایعقل شوم	شاید از غمهای دوران لحظه‌ای غافل شوم (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۸۸).
بفکر هر ورقی تا به کی خیال کنیم	دگر مطالعه صفحہ جمال کنیم (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۹۰).
ما از درت به جانب دیگر نمی‌رویم	یعنی سگ تویم و از این در نمی‌رویم (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۹۰).
هر لحظه تیز تیز به سویم نظر مکن	آزدهام جراحات من بیشتر مکن (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۹۴).
باز وداع می‌کنند ترک سمن عذار من	تا چه کند فراق او بر من و روزگار من (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۹۵).
مردیم آه و خاطر او رنجه شد بسی	شرمنده‌ایم ^۱ دگر چون کند کسی (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۲۰۱).
چند بازیچه طفلان جهانم سازی	وہ کہ رسوا شدم از دست تو باری بازی (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۲۰۲).
شبم را روز گردان یارب از وصل دلفروزی	کہ من شبها به روز آورده‌ام بهر چنین روزی (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۲۰۲).
هر شب من دلخسته و آهی و چه آهی	شیرمنده‌ایم ^۱ دگر چون کند کسی (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۲۰۳).
تا به یکبار از همه عالم کنم بیگانگی	خویش را خواهم زدن بر عالم دیوانگی (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۲۰۴).
کس نرسد به داد من داد ز دست بی کسی	ای کس بی کسان مگر هم تو به داد من رسی (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۲۱۰).
علاوه بر غزل‌های نویافته هلالی دو قطعه نیز در این نسخه به دست آمد. مطلع این دو قطعه نقل می‌شود:	
بدان امید کزان مه بهم رسد کارم	ز حال خود خبرش کردم و بهم نرسید (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۲۱۱).
بدان امید که امشب لبم رسد به لبش	کباب و نقل و می‌آوردم و بهم نرسید (نسخه ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۲۱۲).

^۱ مصراع ناقص است.

۲. در دستنویس دیوان هلالی به شماره ۱۳۵۴ واقع در کتابخانه دانشگاه استانبول بسیاری از غزل‌های دیوان چاپی وجود ندارد و خبری از قصاید و رباعیات و مقطعات نیست؛ با این حال، در این دستنویس یک غزل نویافته با مطلع ذیل وجود دارد:

رسوای شهر گشتم، حال خود از که پوشم چیزی که نیست ممکن در باب آن چه کوشم
(هلالی جغتایی، ۹۷۰، برگ ۲۶).

این غزل در نسخه شماره ۱۱۷۹ کتابخانه مجلس (برگ ۱۷۷) و نسخه شماره ۱۴۸ کتابخانه استانبول (برگ ۴۷) هم ذکر شده است.

همچنین، از این نسخه می‌توان برای ضبط ابیات و نیز ابیات اضافه و تازه‌یافته‌ای که در نسخه چاپی موجود نیست، بهره گرفت.

۳. نسخه خطی شماره ۲۶۵۸ کتابخانه مجلس که از جمله کهن‌ترین نسخه‌های دیوان هلالی محسوب می‌شود، شامل غزل‌های این شاعر از آغاز تا حرف «د» است. این نسخه در بخش دوم (نیمه پایانی دیوان) دچار افتادگی شده است. در این نسخه یک غزل تازه‌یافته نسبت به دیوان چاپی وجود دارد. مطلع این غزل چنین است:

عاشق بیدل چه سان جان از غم جانان برد هر گرفتاری که دل دادست مشکل جان برد
(دستنویس شماره ۲۶۵۸، ۹۵۹، برگ ۱۵ و ۱۴).

۳-۲-۴. کشف ابیات تازه در غزل‌های دیوان هلالی جغتایی

بررسی تطبیقی اشعار هلالی در نسخه‌های خطی و دیوان چاپی نشان می‌دهد در برخی موارد، نسخ خطی حاوی ابیاتی هستند که در چاپ نفیسی نیامده‌اند. این ابیات نویافته می‌تواند سهم بسزایی در ارائه تصحیحی دقیق‌تر و کامل‌تر از دیوان این شاعر داشته باشد؛ برای نمونه، در ادامه به دو مورد از این اختلافات اشاره می‌شود که در آنها نسخه‌های خطی کهن‌تر، ابیاتی افزون بر متن چاپ شده دارند:

در دیوان چاپی (هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۷۰)، غزلی به مطلع «دلاگر عاشقی بنشین که جانانت برون آید/ بر آن در منتظر می‌باش تا جانانت برون آید» آمده که این غزل در نسخه ۱۳۵۴ هم ذکر شده است. غزل نسخه ۱۳۵۴ دو بیت زیر را افزون بر دیوان چاپی دارد:

بهاران کز سر خاک شهیدان گل دمد هر سو ز خاک من به جای غنچه پیکانت برون آید
به یاد آن لب شیرین چشیدی زهر غم ای دل عجب کاین چاشنی از بیخ دندان برون آید
(نسخه شماره ۱۳۵۴، ۹۷۰، برگ ۱۲).

در نمونه‌ای دیگر از همین نسخه، غزلی ذکر شده که با دیوان چاپی مشترک است؛ این غزل به مطلع «نیست عرق که در رخت از حرکات می‌چکد/ هر قدمی که می‌نهی آب حیات می‌چکد» در دیوان چاپی آمده (نک: هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۵۳) و در نسخه مذکور با سه بیت اضافه ذکر شده است. ابیات اضافه به شرح ذیل‌اند:

چيست شب فراق تو گریه زار عاشقان اشک ندامتی که آورد ز وفات می‌چکد^۱
هست به دور لعل تو این دل خون چکان [من] تشنه بسی که خون او گرد فرات می‌چکد
بزم‌نشین جم تویی من که ز جام بزم تو بس بود این که جرعه‌ای بهر زکات می‌چکد
(نسخه شماره ۱۳۵۴، ۹۷۰، برگ ۱۶).

۱. کذا فی الاصل. وزن و معنا مختل است.

در دیوان چاپی هلالی، قطعه‌ای پنج بیتی با مطلع «آه ازین روزگار برگشته / که ز من لحظه لحظه برگردد» ذکر شده است (نک: هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۲۰۹). این قطعه در نسخه ۸۱۷۹ مجلس آمده است و بیت زیر را نسبت به چاپ نفیسی اضافه دارد:

ور به قصری روم که بنشیشیم بام آن قصر خاک در گردد
(نسخه شماره ۸۱۷۹، برگ ۲۱۱).

۴-۲-۴. عدم نقل ضبط‌های مختلف در تصحیح دیوان هلالی

تصحیح سعید نفیسی از دیوان هلالی جغتایی با کاستی‌های جدی روش‌شناختی مواجه است. در این تصحیح، هرچند در ابتدای هر غزل به شماره نسخه‌های موجود اشاره شده است، هیچ‌یک از اختلاف‌های نسخه‌ای ثبت نشده‌اند. این نقص اساسی، پژوهشگران را از دسترسی به قرائت‌های مختلف متن محروم می‌سازد. مشکل بنیادی دیگر، فقدان توضیحات روش‌شناختی است. نفیسی هیچ‌گونه توضیحی درباره معیارهای انتخاب نسخه مینا، اصول ترجیح یک قرائت بر دیگر قرائت‌ها، یا شیوه مواجهه با اختلاف‌های نسخه‌ای ارائه نداده است. این ابهام روش‌شناختی، امکان ارزیابی علمی تصحیح را از بین می‌برد.

پیامد این روش، تصحیحی ناکارآمد است که نه تنها پژوهشگر را از مراجعه به نسخه‌های اصلی بی‌نیاز نمی‌سازد، با حذف اختلاف‌های نسخه‌ای، بخش مهمی از اطلاعات متن را از بین می‌برد. خواننده بدون اطلاع از دلایل انتخاب هر ضبط و نسخه‌های بدیل، قادر به نقد و ارزیابی تصحیح نخواهد بود. این نقایص، لزوم انجام تصحیحی جدید براساس استانداردهای علمی روز را بیش از پیش آشکار می‌سازد.

۴-۲-۵. رجحان برخی ضبط‌های نسخ خطی نسبت به تصحیح موجود

تصحیح نفیسی از دیوان هلالی، با وجود ارزشمندی، در موارد متعددی نیازمند بازنگری است. بررسی تطبیقی نسخه‌های خطی نشان می‌دهد در بسیاری از ابیات، ضبط‌های دقیق‌تر و موجه‌تری وجود دارد که در تصحیح مذکور مورد توجه قرار نگرفته‌اند. در تصحیح جدید، با استناد به نسخه‌های معتبری چون نسخه مجلس (۸۱۷۹) و دیگر منابع، می‌توان به نتایج بهتری دست یافت؛ برای نمونه، چند بیت، بررسی و اختلاف ضبط‌های موجود در نسخه‌های مختلف با ذکر دلایل ترجیح یکی بر دیگری تحلیل می‌شود:

در دیوان چاپی هلالی چنین آمده است:

شیرین‌دهنا، این همه شیرین نتوان بود شیری که تو خوردی مگر از ریشه جان بود
(هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۶۴).

در این بیت اختلاف ضبط در دو موضع است. در نسخه شماره ۱۳۵۴ (برگ ۱۹) به جای شیرین‌دهنا، شیرین‌پسری، ذکر کرده است. نسخه شماره ۸۱۷۹ مجلس (برگ ۱۵۱)، نسخه شماره ۲۶۵۸ مجلس (برگ ۲۴)، همچنین نسخه شماره ۱۵۱۷ مجلس سنا (برگ ۴۸) هر سه شیرین‌پسرا آورده‌اند؛ بنابراین، می‌توان به قطع گفت ارجحیت با ضبط شیرین‌پسرا است. شیرین‌پسر در نمونه‌های دیگری نیز در شعر هلالی کاررفت دارد:

وه چه شورانگیزی‌ای شیرین‌پسر هم نمک می‌ریزد از تو هم شکر
(هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۸۰).

اما اختلاف ضبط دوم که می‌تواند بیشتر و قوی‌تر مورد توجه قرار گیرد، ریشه جان است! به نظر می‌رسد ریشه جان چندان وجه معنایی مرغوبی نداشته باشد. با توجه به اینکه در نسخه‌های یادشده شیره جان ذکر کرده‌اند، ضبط درست شیره جان است.

نیز در نمونه‌ای دیگر از دیوان چاپی:

مشکل که رود داغت هرگز ز دل چاکم تا لاله مگر روزی سر بر زند از خاکم
(هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۱۱۶).

سیاهی درون لاله را داغ لاله می‌دانسته‌اند. هلالی در جای دیگر می‌گوید:

منه زین بیشتر چون لاله داغی بر دل خونین که از دست تو آخر چاک خواهم زد گریبان را
(هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۱۰).

در نسخه شماره ۱۵۱۷ مجلس (برگ ۷۰)، نسخه شماره ۱۴۸ کتابخانه استانبول (برگ ۲۵) و نسخه شماره ۱۳۵۴ کتابخانه استانبول (برگ ۲۶)، به جای ضبط «تا لاله»، «با لاله» ذکر شده است. با توجه به نسخه‌های ذکر شده و سیاق جمله می‌توان بر آن بود که ضبط صحیح‌تر، «با لاله» است.

در نمونه‌ای دیگر از دیوان چاپی هلالی آمده است:

به راه عشق هلالی فتاده بود ز پا سمنند مقدم صاحب کرامتی برخاست
(هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۲۴).

در بررسی نسخه‌های مختلف، نسخه هشت‌دیوان مجلس به شماره ۸۱۷۹ ضبط «به‌یمن مقدم» را ارائه کرده که در مقایسه با «سمنند مقدم» دیوان چاپی، از چند جهت برتری دارد. نخست آنکه «به‌یمن» به معنای خجستگی و مبارکی، ترکیبی پذیرفته‌شده در ادبیات کلاسیک است، حال آنکه «سمنند مقدم» نه تنها در متون کهن سابقه‌ای ندارد، از انسجام معنایی نیز برخوردار نیست. با توجه به اعتبار نسخه مجلس و همخوانی این ضبط با سبک هلالی، به نظر می‌رسد روایت این نسخه از اصالت بیشتری برخوردار است. همچنین، در نمونه‌ای دیگر:

ای کسانی که به خاک قدمش جا دارید گاه گاه از من محروم شده یاد آرید
(هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۷۴).

در تصحیح جدید دیوان هلالی، توجه به نسخه‌های دیگر ضروری است. در نسخه هشت‌دیوان مجلس شماره ۸۱۷۹ (برگ ۱۴۹)، به جای «خاک قدمش» که در دیوان چاپی آمده، «خاک حرمش» ثبت شده است. این ضبط هم از نظر معنایی منطقی‌تر است و هم با سبک هلالی سازگاری بیشتری دارد. در این بیت، «خاک حرم» ترکیبی متعارف‌تر است؛ حال آنکه «خاک قدم» نه تنها نامأنوس است، از پشتوانه معنایی معتبری نیز برخوردار نیست. بر این اساس، ضبط نسخه مجلس از اتقان بیشتری برخوردار است.

در نمونه‌ای دیگر، مسئله فراتر از ترجیح یک ضبط بر دیگری است و به اشکال وزنی بنیادین در یکی از ابیات مربوط می‌شود. با مراجعه به نسخه خطی مجلس به شماره ۸۱۷۹ (برگ ۱۵۱)، شکل صحیح این بیت که در دیوان چاپی هلالی با اختلال وزنی ثبت شده، به شرح زیر قابل مقایسه است:

پیش از روزی که خاک قالبم گل ساختند بهر سلطان خیالت کشور دل ساختند
(هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۵۸).

اشکال وزن در موضع مورد نظر، مشخص است. شکل درست آن در نسخهٔ مجلس چنین آمده است:
پیش از آن روزی که خاک قالبم گل ساختند بهر سلطان خیالت کشور دل ساختند
(نسخهٔ شمارهٔ ۸۱۷۹، بی تا، برگ ۱۵۱).

در نمونهٔ زیر به ضبط مصراع نخست توجه کنید:
جامه گلگون، روی آتشناک از گل پاک‌تر جامه آتشناک و رو از جامه آتشناک‌تر
(هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۸۲).

این بیت که مطلع یکی از غزل‌های مندرج در دیوان چاپی هلالی است، در دو نسخه از نسخه‌های مورد استفادهٔ نفیسی نیز ثبت شده است. در این بیت، واژهٔ «آتشناک» سه بار تکرار شده که هرچند کاربرد آن در مصراع دوم تا حدودی موجه است، در مصراع اول، این تکرار نه تنها ضرورتی ندارد، به شکلی ناخوشایند نیز جلوه می‌کند. اهمیت این نقد زمانی آشکارتر می‌شود که با نسخه‌های دیگر مقایسه شود؛ به‌ویژه در نسخهٔ ۸۱۷۹ که مصراع نخست را این‌گونه ضبط کرده است: «جامه گلگون مرا رویست از گل پاک‌تر». به نظر می‌رسد این ضبط می‌تواند بر ضبط دیوان چاپی رجحان داشته باشد.

در خاتمه، یادآوری این نکته ضروری است که در برخی مواضع متن، عدم رعایت نیم‌فاصله موجب اختلال در نظم وزنی و روان‌خوانی ابیات شده است. هرچند این مسئله در نگاه اول ممکن است کم‌اهمیت به نظر برسد، در عمل، چالشی اساسی برای خواننده محسوب می‌شود؛ از این رو، در تصحیح جدید دیوان، اصلاح این موارد نیز باید به‌طور جدی مدنظر قرار گیرد. در ادامه، دو نمونه شاخص از این کاستی‌ها ارائه می‌شود.

در نمونه‌ای از دیوان چاپی هلالی بیتی آمده است:
جان من، بهر تو از جان بدنی ساخته‌اند بروی از رشتهٔ جان پیره‌نی ساخته‌اند
(هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۵۷).

در مصراع دوم عدم رعایت نیم‌فاصله باعث بدخوانی مصراع می‌شود. بین «بر» و «وی» باید فاصلهٔ کامل بیفتد تا با ترکیب «به روی»، مشتبه نشود. به‌طور قطع در نسخه‌های مدنظر نفیسی بر وی آمده و در متن چاپی به خوبی تصحیح صورت نگرفته است. همچنین، در نمونهٔ زیر همین مسئله باعث بدخوانی بیت شده است:

یار ما باد گران یار شد افسوس، افسوس رفت و هم صحبت اغیار شد افسوس، افسوس
(هلالی جغتایی، ۱۳۷۵، ص. ۸۸).

در مصراع نخست عدم رعایت فاصله میان واژه‌ها، باعث بدخوانی بیت شده است. درست این‌طور است: یار ما با دگران یار شد، افسوس، افسوس!

۵. نتیجه‌گیری

بررسی‌های انجام‌شده در این پژوهش به‌وضوح نشان می‌دهد تصحیح مجدد دیوان هلالی جغتایی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. تصحیح موجود که در زمان خود انجام شده، با معیارهای امروزی نقد متن فاصله‌ای چشمگیر دارد. مهم‌ترین دلایل این ضرورت در چند محور اصلی خلاصه می‌شود:

نخست، تصحیح پیشین فاقد روش‌شناسی علمی و نظام‌مند است و اصول پایه‌ای نقد متن در آن رعایت نشده است. دوم، محدودیت‌های نسخه‌شناختی دوره تصحیح نخست، باعث شده بود تا بسیاری از نسخه‌های معتبر و کهن در دسترس مصحح قرار نگیرد؛ درحالی‌که امروز با سهولت دسترسی به منابع خطی، این مشکل مرتفع شده است.

از دیگر کاستی‌های جدی این تصحیح عبارت‌اند از:

- وجود شمار چشمگیری از اشعار نویافته در نسخه‌های خطی که در چاپ موجود نیامده‌اند.
- عدم ثبت اختلاف‌های نسخه‌ای که از اصول مهم تصحیح متون است.
- ضبط‌های نادرست و غیرموجه در برخی ابیات.
- عدم رعایت اولویت‌های نسخه‌شناختی در انتخاب قرائت‌ها.

این نقایص بنیادین، تصحیحی نوین را که بر پایه اصول علمی و با بهره‌گیری از تمامی منابع در دسترس انجام شود، به ضرورتی انکارناپذیر تبدیل کرده است. تصحیحی که بتواند متن اصیل‌تری از دیوان این شاعر برجسته سبک عراقی ارائه دهد.

منابع

بخارایی، محمدعارف (بی‌تا). *دستنویس تذکره مجمع الفضلا*، به شماره ۲/۲۷۴۲ Pf. کتابخانه دانشگاه پنجاب، لاهور. [نسخه خطی]

خواندمیر، همادالدین (۱۳۸۰). *حبیب‌السیر (به مقدمه جلال‌الدین همایی؛ زیر نظر محمد دبیرسیاقی)*. انتشارات خیام.

سام میرزا صفوی (۱۳۱۴). *تذکره تحفه سامی (وحید دستگردی، مصحح)*. مطبعه ارمغان.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۴). *تاریخ ادبیات در ایران (ج. ۴)*. انتشارات فردوسی.

مجموعه دواوین (۹۵۴ق). *دستنویس دیوان چهار شاعر*، به شماره ۲۶۵۸. کتابخانه مجلس. [نسخه خطی]

مجموعه دواوین هشت شاعر (بی‌تا). *دستنویس دیوان هشت شاعر*، به شماره ۸۱۷۹. کتابخانه مجلس. [نسخه خطی]

مجموعه دواوین سیزده شاعر (۹۳۴ق). *دستنویس دیوان سیزده شاعر*، به شماره ۱۵۱۷. کتابخانه مجلس سنا (سابق). [نسخه خطی]

میرافضلی، سیدعلی (۱۴۰۲). *رباعیات نویافته هلالی*. آینه پژوهش، ۳۴ (۱۹۹)، ۸۷-۱۰۶.

https://jap.isca.ac.ir/article_74272.html

نوایی، امیرعلیشیر (۱۳۶۳). *تذکره مجالس النقایس (به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت)*. کتابخانه منوچهری.

هلالی جغتایی، بدرالدین (۱۳۹۴). *لیلی و مجنون (وجیه پناهی، مصحح)*. انتشارات زوار.

هلالی جغتایی، بدرالدین (۱۳۷۵). *دیوان هلالی جغتایی (سعید نفیسی، مصحح)*. انتشارات سنایی.

هلالی جغتایی، بدرالدین (بی‌تا). *دستنویس دیوان هلالی جغتایی*، به شماره FY148. کتابخانه دانشگاه استانبول. [نسخه خطی]

هلالی جغتایی، بدرالدین (۹۷۰). *دستنویس دیوان هلالی جغتایی*، به شماره FY1354. کتابخانه دانشگاه استانبول. [نسخه خطی]

یوسفی، محمدرضا، و رفیعی، داود (۱۴۰۳). یک نظر جانب هلالی کن (هلالی جغتایی در آینه دوازده قصیده نویافته‌اش). *نشریه ادب فارسی*، ۱۳(۲)، ۱۵۱-۱۶۸. https://jpl.ut.ac.ir/article_97586.html

References

- Bokharaei, M. (n.d.). *Manuscript of Tadhkere-ye Majma' al-Fozalā*, No. 2742/2 Pf, Punjab University Library, Lāhor. [Manuscript]. [In Persian]
- Khandmir, H. (2001). *Habib al-Seyar* (With an introduction by J. Homei, M. Dabirsyaghi, Ed.). Khayyam Publications. [In Persian]
- Safavi, S. (1935). *Tazkere-ye Tohfe-ye Sāmi* (V. Dastgirdi, Ed.). Armaghan Publications. [In Persian]
- Safa, Z. (1985). *History of Literature in Iran* (Vol. 4). Ferdousi Publications. [In Persian]
- Majmū'e-ye Davāvin. (1547). *Manuscript of Divān of Four Poets*, No. 2658, Library of Majlis. [Manuscript]. [In Persian]
- Majmū'e-ye Davāvin. (n.d.). *Manuscript of Divān of Eight Poets*, No. 8179, Library of Majlis. [Manuscript]. [In Persian]
- Majmū'e-ye Davāvin. (1528). *Manuscript of Divān of Thirteen Poets*, No. 1517, Senā Library. [Manuscript]. [In Persian]
- Mirāfzali, S. A. (2023). Newly Found Hilālī's Quatrains. *Ayene-ye Pazhuhesh*, 34(199), 87–106. https://jap.isca.ac.ir/article_74272.html [In Persian].
- Navaei, A. (1984). *Tazkere-ye Majāles al-Nafā'is* (A. A. Hekmat, Ed.). Manouchihri Library. [In Persian]
- Hilali Joghata'i, B. (2015). *Laylī va Majnūn* (V. Panahi, Ed.). Zavvāa Publications. [In Persian]
- Hilālī Joghata'i, B. (1996). *Divān-e Hilālī Joghata'i* (S. Nafisi, Ed.). Sanaei Publications. [In Persian]
- Hilālī Joghata'i, B. (1563). *Manuscript of Divān-e Hilālī Joghata'i*, No. FY1354, Istanbul University Library. [Manuscript]. [In Persian]
- Hilālī Joghata'i, B. (n.d.). *Manuscript of the Diwan of Hilali joghata'i*, No. fy148, Library of Istanbul University. [Manuscript]. [In Persian]
- Yusefi, M., & Rafei, D. (2024). Introduction and Reserch in Helali Ghagatay's New Elegies. *Journal of Persian Literature*, 13(2), 151–168. https://jpl.ut.ac.ir/article_97586.html [In Persian]